

Політичне насилля: теоретичний аспект

Аліна Бабієва,

аспірант кафедри політології

філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

Насилля стало невід'ємною складовою сучасного життя. Хоча насильницькі акти здійснюються з найдавніших часів, проте наша епоха відзначається зростанням їх кількості, а також „якості”. Це засвідчують, зокрема, збройний конфлікт на Балканах, міждержавний конфлікт на Близькому Сході, терор сепаратистів в Іспанії та Північній Ірландії, війна в Чечні, події 11 вересня 2001 року в США, захоплення заручників у Москві на Дубровці у жовтні 2002 року та в школі міста Беслан у вересні 2004 року. Найголовнішою рисою сучасного насилля є його глобальний характер. Саме це обумовлює актуальність поглиблення теоретичних досліджень проблем політичного насилля.

Теоретичний аспект дослідження політичного насилля передбачає: а) з'ясування його джерел; б) визначення поняття та сутності політичного насилля; в) розгляд його суб'єктів; г) аналіз чинників, які впливають на прояви та масштаби застосування насилля у політиці; д) питання моральності насилля.

У суспільній і політичній думці склалися три типи теорій, що пояснюють джерела насилля. Перший поєднує концепції, що виводять насилля з природи людини. Згідно з ними, існують вроджені схильності, інстинкти (інстинкт смерті, сексуальний інстинкт), які підштовхують людину до насилля. До цього ж типу можна віднести й філософські концепції, які пояснюють насилля притаманним людині прагненням до влади, панування.

Другий тип теорій виводить застосування насилля з економічних і соціальних умов життя людей. Економічна і соціальна нерівність диференціює суспільство на групи, суспільні класи, між якими виникають глибокі суперечності. Подолати їх можна встановленням соціальної рівності або, принаймні, пом'якшенням нерівності. Відтак визначаються допустимі межі розриву у рівні життя різних класів для забезпечення

стабільності суспільного життя.

Третій тип теорій пов'язує насилля з динамікою конфлікту. У будь-якому суспільстві виникають конкуруючі групи – економічні, політичні, духовні. Початок конкуренції груп і особистостей – це потенційний конфлікт. Він стає реальним, коли конкурентний стан персоніфікується, коли один одному починають протистояти конкретні індивіди. Це саме та стадія, коли насилля стає досить ймовірним. Конфлікт знаходить своє вирішення у перемозі однієї із сторін. Утверджується нова ієрархія. Настає період адаптації до ситуації. В цей період формуються нові конкуруючі групи. Історія вирішення конфлікту повторюється.

Всі три групи теорій виходять з того, що в основі насилля лежить діюча у сучасності і тому реально фіксована причина (або сукупність причин). Такий підхід продуктивний для пояснення багатьох феноменів насилля у житті суспільства.

Сучасні дослідники наводять різні визначення насилля. В енциклопедичному словнику „Політологія”, наприклад, знаходимо таке визначення: „Насилля – розуміється як державне насилля та насилля в прямому сенсі цього слова. Насилля в першому значенні – це державна влада, що спирається на право і обмежена правом. Друге тлумачення охоплює модус дії, спрямованої на навмисне нанесення шкоди суб'єктам дії чи речам або на знищення останніх” [5, с. 191].

Згідно з А. Гжегорчиком, насилля пов'язане не тільки з прямими фізичними та матеріальними втратами у формі вбивства, пограбування, загрози тощо – це прямі, очевидні, брутальні форми насилля. Та поряд з цим існує ще насилля, що пронизує психологічну та інтелектуальну сфери і проявляється непрямо – у вигляді нав'язування власних переконань опонентові, спотвореної інформації тощо.

За А. Гусейновим, насилля – це „руйнівна сила, точніше саморуйнівна, оскільки в своєму абсолютному здійсненні як абсолютне зло воно обертається проти самого себе” [3, с. 79]. Вчений вважає, що сутність поняття виражена в самому слові „насилля”, яке означає примушування до чогось силою.

Деякі автори розглядають насилля в його найбільш гострих формах як самокерований механізм, що спирається на реалізацію певних вроджених властивостей людської спільноти. На думку М. Берга, „регіональні конфлікти і світові війни мають певну періодичність, викликаються не стільки соціальними та історичними причинами, скільки нагромадженням в душі агресивності, і, приносячи з собою руйнування та смерть, одночасно регулюють багато процесів, зокрема моральнісне усвідомлення людиною своєї природи” [4, с. 50].

Згідно з В. Губіним, насилля – це природний стан людини, природний спосіб спілкування одного індивіда з іншим, і він лишатиметься таким доти, доки суспільство перебуватиме на стадії свого „тваринного” розвитку [1,

с. 3].

Загалом же насилля являє собою навмисну дію, спрямовану на знищення людини (або інших живих істот) або нанесення їй шкоди, яка здійснюється всупереч її волі. Насилля може бути фізичним, економічним, психологічним тощо. Найважливішу роль для функціонування держави відіграє політичне насилля.

Політичне насилля – це зневажання, примушення одним (одними) іншого (інших): особистості, правителя, політика, держави, групи, еліти, класу, панівної нації і національної групи тощо. Його сутність полягає у впливі, що нав'язується, примусі, тискові на об'єкти і суб'єкти з метою виконання ними волі, дій, політики, поведінки, всього способу життєдіяльності, що нав'язується, диктується. Політичне насилля обмежує (або знищує) свободу людей, їх дій і вчинків, призводить до маніпулювання ними, робить їх залежними, в певній мірі рабами провідників насилля. Сенса насилля полягає в тому, щоби блокувати волю індивідів і змусити їх (або утримати) від дій, які диктуються тими, хто здійснює насилля. Насилля взагалі можна коротко визначити як узурпацію свободи волі. Це є панування одних індивідів над іншими, засноване на зовнішньому примусі.

Отже, політичне насилля можна визначити як особливий тип дії, спрямований на нав'язування волі однієї людини або групи решті, для чого використовується фізична сила. Політичне насилля відрізняється від інших форм насилля не лише фізичним примусом і можливістю швидко позбавити людину свободи, життя або завдати їй непоправних тілесних ушкоджень, але також організованістю, широтою, систематичністю та ефективністю застосування.

Насилля – конкретно-історичний феномен. Це означає, що його зміст і характер конкретизуються і змінюються в різні часи та за різних обставин. Сутністю його є певна політика. При цьому виокремлюються внутрішній та зовнішній аспекти політичного насилля. Внутрішній аспект передбачає політику влади, орієнтовану, передусім, на конкретний політичний напрям розвитку суспільства, країни. Зовнішній орієнтований на певну політику насилля держави на міжнародній арені.

Насилля, залежно від обставин, може мати об'єктивний чи суб'єктивний, „природний” чи штучний, обмежений чи надуманий характер. Коли він обумовлений протилежністю та зіткненням об'єктивних інтересів класів, груп, націй, реальним протистоянням великих груп людей, тоді конфлікт і насилля, які є його наслідком, мають об'єктивну, реальну природу, сутність. Але існує і насилля суб'єктивного, волюнтаристського характеру, що йде не від об'єктивних історичних потреб, не від законів суспільного розвитку, а від суб'єктивно-свавільного наміру єдиновладних правителів та вузької групи їх оточення „змінити” суспільний лад в країні, замінити тенденцію суспільного розвитку різким

свавільним поворотом.

Насилля можуть застосовувати різні агенти політичної системи: держава, партії, терористичні організації, групи, окремі особистості. Загалом можна виокремити три групи суб'єктів політичного насилля: еліту, контр-еліту та маси. Влада, або еліта, найчастіше є суб'єктом політичного насилля. Політичне насилля влади може здійснюватися або заради інтересів широких мас населення, або практично проти більшості народу для збереження власної влади.

Еліта використовує насилля, коли її легітимність наражається на загрозу або коли порушуються чинні юридичні норми. Її влада в остаточному підсумку засновується на тому факті, що вона є єдиною політичною силою, котра у межах існуючого юридичного порядку має право на застосування сили. Насилля – це останній аргумент, яким користується еліта для збереження своєї влади. Отже, насилля „згори” використовується для збереження та відтворення відносин панування і підкорення. Відповідно, юридична система організована таким чином, щоб полегшити еліті застосування насилля. Особи, що складають еліту, намагаються зробити все, щоб використання насилля не мало вигляду акту сваволі, а тому дбають про форму її легітимності.

Насилля „згори” є суттєвим елементом будь-якої політичної системи, незалежно від тих виправдань його, які висувують еліти. Здійснюючи управління суспільством, еліти часто потребують використання насилля для того, щоб маси вчиняли дії, які не бажають здійснювати самостійно. Тому урядове насилля часто нашоухується на жорсткий опір з боку контр-еліт і мас, що може призвести до громадянської війни.

Контр-еліта застосовує насилля у випадках, коли вважає, що шлях до влади їй закрито, а вона, тим часом, володіє необхідними фізичними та організаційними можливостями. Очевидно, що зовсім не будь-яка контр-еліта, усвідомлюючи, що її сподівання на владу не справджуються, вдається до насилля. Крім того, особливістю політичного насилля контр-еліти є те, що зазвичай воно застосовується за посередництва мас. Насилля мас може набирати різних форм – вуличної боротьби, захоплення приміщень, взяття заручників, участі в революційних рухах тощо.

Прояви і масштаби насилля в політиці можуть бути різними. Вони визначаються багатьма причинами: економічним і соціальним устроєм, гостротою суспільних конфліктів і традицією їх вирішення, політичною і моральною культурою населення тощо. Одним з найсуттєвіших чинників, який впливає на прояви та масштаби застосування насилля у політиці, є система владних відносин у суспільстві, форма реалізації політичної влади.

Зазвичай розрізняють дві основні форми реалізації політичної влади (форми владних відносин): панування (автократична форма – авторитарні і тоталітарні системи) і керівництво (демократична форма). Кожна з них

характеризується певними параметрами, які мають суттєве значення для масштабів і характеру застосування насилля у політиці. Цими параметрами є: а) ступінь політизації життя суспільства і обсяг політико-державного контролю та регулювання його соціально-економічної і культурної сфер; б) тип політичного панування, який виражається ступенем монополізації державної влади; в) форми політичної участі; г) міра інституалізації політичних відносин; д) міцність суверенітету державної влади.

Для авторитарних форм політичних відносин характерний гіпертрофований розвиток державної влади, її прагнення поглинути всі сфери суспільства. Але ступінь політизації соціального життя залежить від конкретного різновиду авторитарії.

Для тоталітаризму характерне стирання відмінностей між політичним і соціальним, між державою і суспільством – тобто повна політизація суспільного життя. В таких умовах витісняються будь-які прояви неконтрольованої політичної активності, вона стає об'єктом суворої регламентації з боку держави. При цьому насилля неминуче виступає як засіб, за допомогою якого держава свідомо спрямовує соціальну поведінку індивідів і груп. Брак інших регуляторів соціальних відносин спричиняє вихід на перший план примусу.

Гіпертрофування державного втручання в умовах тоталітаризму пояснюється також тим, що суб'єкти влади керуються у своїх діях революційними завданнями, ідеями тотальної перебудови суспільства. Оскільки будь-які соціальні злами мають хворобливий характер, викликають опір, то влада вдається до застосування широкого примусу, включаючи фізичний. Тому не дивно, що тоталітарні системи за масштабами державного насилля перевершують усі інші.

Авторитаризмові не властивий повсякденний жорсткий контроль державної влади за всіма сферами життя суспільства, отож масштаби політичного примусу тут менші, ніж в умовах тоталітаризму. Порівняння політичного життя тоталітарних і авторитарних систем дозволяє зробити висновок, що останні відрізняються меншим державним насиллям.

Демократична модель владних відносин відзначається найменшим застосуванням насилля. Переваги демократії пояснюються високим ступенем захищеності індивідуальних і суспільних сфер життя від зайвої регламентації з боку держави. Розвинене громадянське суспільство є системою, яка самоорганізується і саморозвивається та обмежує функції держави виробленням загальної стратегії розвитку, стимулюванням загальнокорисної діяльності громадян, забезпеченням внутрішнього миру тощо. Разом з тим, держава не намагається підпорядкувати соціальне життя свідомому регулюванню, використовуючи свою примусову владу. Це значно зменшує масштаби насилля в умовах демократії.

На вірогідність застосування насилля значний вплив справляє й така

ознака владних відносин, як ступінь монополізації державної влади. Авторитарна влада в цілому передбачає такий тип політичного панування, за якого владні еліти та індивіди абсолютно домінують над об'єктами влади. Ступінь врахування інтересів останніх при ухваленні владних рішень повністю залежить від суб'єктів влади.

В умовах тоталітаризму абсолютне панування ізолює правлячу еліту, відчужує від неї маси. Це, в свою чергу, позбавляє еліту стабільної безпеки. Брак безпеки породжує підозру і страх, а це змушує правлячий шар вдаватися до постійного насилля. Авторитарна влада не претендує на всеохоплення, вона надає громадянам відносну свободу у неполітичній сфері. Тому, маючи менший, ніж в умовах тоталітаризму, ступінь державного насилля, авторитаризм відрізняється більшим масштабом опозиційного насилля. Несправедливість у поділі політичної влади в умовах більшої автономії соціальних суб'єктів створює підґрунтя для певної нестабільності авторитарних держав.

Демократія не передбачає монополії жодної з груп суспільства на державну владу. Вона характеризується перерозподілом різних видів влади між основними соціальними групами, прийняттям політичних рішень в результаті компромісу між ними. Тому в умовах такої форми владних відносин значно зменшується основа для насильницьких засобів здійснення влади і оволодіння нею. Учасники політичного процесу мають змогу досягти консенсусу, добитися реалізації своїх інтересів, не вдаючись до насилля.

Значний вплив на можливість чи неможливість застосування насилля суб'єктами владних відносин справляє рівень і форми політичної участі. Так, неможливість для опозиції, інших політичних еліт, які претендують на владу, легально брати участь у політичному житті штовхає їх на шлях антисистемної активності, насилля. Це, в першу чергу, характерно для авторитарних владних відносин.

Найважливішим параметром при розгляді чинників, які зумовлюють прояви та масштаби застосування політичного насилля, є міра інституціоналізації владних відносин. Чим вище ступінь інституціоналізації, тим більш розгорнутий характер мають правила і норми політичної поведінки, діяльності політичних партій, методи вирішення конфліктів. Все це сприяє передбачуваності політичного процесу, зниженню вірогідності екстремістських способів боротьби за владу.

Найменшою інституціоналізацією відрізняються ті різновиди авторитарії, які не спираються на міцні традиції, звичаї, ритуали, норми політичного життя. Це найчастіше влада узурпаторів, котрі захопили її в результаті насилля. Слабка інституціоналізація таких режимів створює великий потенціал насилля, який особливо часто проявляється при зміні політичних лідерів, еліт.

Інституціоналізація надає гнучкість і адаптивність політичним структурам, можливість швидко реагувати на зміни у стратифікаційній та інших системах суспільства. Демократія володіє більшими адаптаційними здатностями, ніж інші форми владних відносин, що зменшує в ній ризик дестабілізації, використання насилля у політичному процесі (як „згори”, так і „знизу”).

Послаблення державної влади є одним з головних джерел насилля в межах відповідної політичної спільноти. Найважливіші прояви цього – нездатність влади забезпечити стабільність та економічний прогрес суспільства, втрата державою монополії на легітимне насилля. Ці явища тісно пов'язані між собою. Державна влада, яка не має монополії на насилля, найчастіше не здатна ефективно виконувати свої завдання. В суспільстві виникають різні центри влади, які використовують у боротьбі одна з однією насильницькі засоби. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бунтами, повстаннями та іншими формами політичного насилля.

В цілому насилля – антипод гуманізму і моральності, оскільки означає дії, спрямовані проти людини та її гідності. Систематичне застосування насилля руйнує моральні основи суспільства, спільного життя людей, солідарність, довіру, правові відносини тощо. Водночас, внаслідок недосконалості насамперед самої людини, а також форм її колективного життя, суспільство не може повністю усунути будь-яке насилля і змушене з метою його обмеження та припинення використовувати силу.

Протягом багатьох століть насилля виступало найважливішим способом вирішення гострих соціальних суперечок, їх зворотною стороною, особливо у відносинах між народами. Політикам, які не володіють моральною культурою, гуманними переконаннями, воно здається найефективнішим та дуже привабливим методом досягнення своїх цілей, оскільки здатне фізично усунути супротивника.

„Виправдання” насилля має, принаймні, дві підстави. Перша з них – природне чи цілеспрямоване формування образу ворога. Як пише М. Берг, „чужий, інший, незрозумілий” – найпростіший, наївний, але апробований об'єкт для ненависті” [4, с. 52].

Друга підстава пов'язана з першою і являє собою результат діяльності ідеологів. Людська агресія потребує виходу, проте людину влаштовує лише „свята ненависть”, „праведний гнів”, „праведна жадоба крові”. Їй необхідне благородне обґрунтування її поривів, хрестоматійний образ ворога, потребу в яких задовольняє розвинений інститут державної ідеології. За допомогою ідеологічного нав'ювання формується самосвідомість, яка сприймає соціально-історичну дійсність у чорно-білому зображенні: своє – квінтесенція добра, чуже – концентрація зла. На цьому ґрунті, як правило, виникають подвійні стандарти: насилля

виправдовується і навіть прославляється щодо „чужих”, жертви ж насилля сприймають його як злочин.

Чи може насилля відігравати позитивну роль у політиці і бути виправданим? На це запитання не можна дати однозначної відповіді. Одні дослідники вважають, що насилля неможливо аргументувати етично, а „констатація неминучості та незламності насилля переходить в його виправдання” [2, с. 11]. Інші ж переконані, що боротьба в суспільстві, насилля мають певні межі і можуть бути виправдані лише остільки, оскільки забезпечують реалізацію загальнолюдських законів і похідних від них норм моральності. За цими рамками боротьба, насилля немовби перевищують межі припустимої оборони і набувають аморального характеру.

Очевидно, що оцінка насилля з точки зору його моральності залежить від конкретно-історичних обставин. Насилля виправдане лише в тому випадку, коли політична боротьба ведеться проти авторитарного режиму і не існує легальних можливостей для дій опозиції. Крім того, справедливим можна вважати насилля у випадку відображення неспровокованої озброєної агресії ззовні, при придушенні збройного заколоту та інших насильницьких дій, спрямованих на скинення демократичного державного ладу.

У будь-якому випадку насилля має бути жорстко юридично й морально обмеженим. По-перше, воно має здійснюватися у відповідності з демократично прийнятими законами; по-друге, має спрямовуватися безпосередньо проти суб'єктів насильницьких дій і не супроводжуватися ліквідацією фундаментальних прав і свобод; по-третє, насилля не повинно виходити за межі загальнолюдської моральності.

Ліквідувати насилля повністю навряд чи можливо. Питання полягає в іншому: що має зробити суспільство, аби знизити його прояви до можливого найнижчого рівня, не дозволити насиллю оволодіти суспільством, стати превалюючою формою взаємовідносин людей.

Література:

1. Губин В. Д. Русская культура и феномен насилия // Вопросы философии. – 1995. – №5. – С. 3 – 5.
2. Гусейнов А. А. Моральная демагогия как форма апологии насилия / // Вопросы философии. – 1995. – №5. – С. 5 – 12.
3. Гусейнов А. А. Этика ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 72 – 82.
4. Зайцев А. К. Социальный конфликт. – М.: Academia, 2000. – 464 с.
5. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.